

Ellentmondások feloldása a nyelvreírásban

Moravcsik Edit
 Wisconsini Állami Egyetem, Milwaukee
 USA
 edith@uwm.edu

1. Bevezetés
 2. Az ellentmondások eldöntése
 3. Az ellentmondások átértelmezése
 - 3.1. Egyesítés
 - 3.2. Szétválasztás
 4. Ellentmondások más tudományágakban és a mindennapi gondolkozásban
 5. Végkövetkeztetések
- Hivatkozások
 További irodalom

Nagy hálával tartozom Kertész Andrásnak és Rákosi Csillának, akik rendkívüli alapossággal és gondnal többször is átfésülték a szöveg korábbi változatait és nagyszámú tartalmi és stílusbeli változtatást ajánlottak.

1. BEVEZETÉS

A nyelvreírás nem könnyű feladat: a nyelvész gyakran szembesül problémákkal. Ennek egy példája a magyar igekötők pozíciója:

(1) *János el akar menni a moziba.*

A probléma az, hogy az *el* igekötő a *menni* igéhez tartozik, de ennek ellenére a *menni*-től elválva az *akar* előtt áll. Mi ennek az oka?

Egy megoldás az, hogy amellet, hogy az *el* jelentésbelileg a *menni*-hez tartozik, és így közvetlenül előtte kellene állnia, egy másik kívánalom is felmerül. Az igekötő ebben a mondatban hangsúlyos, a hangsúlyos mondatrésznek pedig a mátrixige (*akar*) előtt van a helye (É. Kiss 2002: 55-71). A hangsúlyszabály felülírja a szemantikai szabályt.

Ebben a példában a probléma két egymással ellentétben álló kívánalom meglétéből adódik. Ez sok más esetben is így van: ahogy beletekintünk egyes nyelvtani szerkezetek mibenlétébe, gyakran kiderül, hogy a szerkezetek mögött ellentétes, egymással versenyben álló követelmények állnak, a szerkezetek maguk pedig az ellentmondások feloldásának az eredményei.

Az alábbiakban a nyelvben és a nyelvleírás során felmerülő ellentmondások néhány példáját idézem az irodalomból, feloldásukra pedig két általános stratégiát fogok bemutatni. Az egyik az ellentmondások **eldöntése**. Ez annyit jelent, hogy elismerjük és elfogadjuk az ellentmondást, és a három logikailag lehetséges megoldás egyikét alkalmazzuk. A másik stratégia abban áll, hogy nem ismerjük el, hogy az ellentmondás valóban létezik, hanem szempontot váltva **új értelmezéssel** közelítjük meg az adatokat, amely szerint nincs ellentmondás.

A dolgozat központi mondanivalója, hogy a konfliktusok alapvető problémát jelentenek a nyelvleírásban ugyanúgy, mint más tudományágakban, a politikában és a magánéletben is; és hogy a konfliktusok kezelési módjai lényegileg ugyanazok minden területen.

A dolgozat 2. részében az ellentmondások eldöntéséről lesz szó, a 3.-ban pedig az ellentmondások

átértelmezéséről. A 4. részben más tudományágakból és a mindennapi életből idézek néhány példát; az 5. rész összefoglalás.

2. AZ ELLENTMONDÁSOK ELDÖNTÉSE

Ellentmondások akkor állnak fenn, ha két tényező úgy áll egymással szemben, hogy ugyanott, ugyanabban az időben és ugyanazon körülmények között nem érvényesülhet mind a kettő.

Ellentmondásos helyzetekben három kimenetel lehetséges:

1/ Győzelem

A két tényező közül az egyik érvényesül, a másik nem.

2/ Kompromisszum

Mind a két tényező érvényesül módosított formában.

3/ Kerülőút

Egyik tényező sem érvényesül; helyettük egy új lehetőség adódik.

Ez a három logikailag adott lehetőség könnyen illusztrálható nyelvészeten kívüli példákkal, így egy örökségi perrel. Ha két örökös viszálykodik egy hagyaték ügyében, vagy az egyik kapja meg az egész hagyatékot, vagy megosztlik a hagyaték kettőjük között, vagy egyikük se kapja meg, hanem például az állam.

A továbbiakban két-két példa következik a három lehetőségre.

(A) GYŐZELEM

Az első példa az angol kérdőszavak pozíciója:

(2) *Who(m) do you want to visit?*

'Kit akarsz meglátogatni?'

A *who(m)* kérdőszó helye a mondatban nem magától értetődő. Miután a *who(m)* a *visit* ige tárgya, a *visit* után kellene állnia. Másrészt viszont a kérdőszavak szabály szerint a mondat elején állnak.

Ellentét:

- (A) A tárgynak az ige után kell állnia.
- (B) A kérdőszónak a mondat elején kell állnia.

Az adatok azt mutatják, hogy a kérdőszavak pozícióját meghatározó szabály győz a tárgy mondatbeli pozíciójára vonatkozó szabállyal szemben.

Feloldás: Győzelem

- (B) felülírja (A)-t.

A győzelmes kimenetel egy másik példája a vonatkozó mellékmondatok pozíciója a világ nyelveiben (Dryer 2005a, Hawkins 2004: 205-210).

Az OV nyelvek közül (tehát ahol a tárgy az ige előtt áll) a vonatkozó mellékmondat (Rel) a nyelveknek körülbelül a felében a főnévi tárgy (N) után áll, míg a többiben fordított a sorrend. (205 OV nyelv közül 96-ban van NRel sorrend és 109-ban van RelN sorrend.)

Az NRel sorrendre példa a magyar:

- (3) *János azt a könyvet, [amelyet Mária olvasott], elveszítette.*

A RelN sorrendet a japán példázza:

- (4) *János wa [Mária ga yonde ita] hon o toriageta.*

János [Mária olvasott] könyvet elvett
 'János elvett egy könyvet, amelyet Mária olvasott.'

Miért fordul elő kétféle szórend? Ennek kulcsa az, hogy a tárgyat módosító vonatkozó mellékmondat pozícióját illetőleg két kívánalom verseng egymással. Az egyik az, hogy a módosító mondat a főnév után álljon, mert így az, amire a módosító mondat vonatkozik, már ismert, amikor a módosításra kerül a sor. A másik kívánalom az, hogy a módosító mondat ne válassza el egymástól a főnevet és az igét, mert ez két olyan mondatrész, amely szemantikailag és mondattanilag összetartozik.

Ellentét:

- (A) A vonatkozó mellékmondatnak a főnév után kell állnia.
- (B) Az igének és a tárgynak egymás mellett kell állnia.

Feloldás: Győzelem

Miután OV-szórendű mondatokban nem lehet mind a két kívánalomnak egyszerre eleget tenni, választani kell, hogy melyik írja felül a másikat. Az OV-nyelvek egyik felében az (A) írja felül a (B)-t, a többiben pedig fordítva történik.

Ezt az analízist alátámasztja az, hogy másfelől a VO nyelvek majdnem mindegyikében a vonatkozó mellékmondat a főnév után áll: 375 nyelv közül 370-ben van NRel és csak 5-ben RelN. Ez azért lehet így, mert a VO nyelvekben mind a két kívánalom egyszerre teljesülhet: a tárgy után álló mellékmondat nem választja el a tárgyat és az igét egymástól. Az alábbi táblázat bemutatja, hogy a két kívánalom ((A) és (B)) hogyan érvényesül a két nyelvtípusban (OV és VO). + jelzi, hogy egy kívánalom teljesül, - jelzi, hogy nem teljesül.

		(A)	(B)
OV NYELVEK:			
N + Rel + V	96 nyelv	+	-
Rel + N + V	109 nyelv	-	+
VO NYELVEK:			
V + N + Rel	370 nyelv	+	+
V + Rel + N	5 nyelv	-	-

Lássunk most két példát az ellentétek eldöntésének fentemlített második módjára.

(B) KOMPROMISSZUM

Az első példa a Fülöp-szigeteki tagalog nyelv infixuma (Yu 1997; 26-28, 39-40, 59-60). Mint az alábbi adatok mutatják, az *-um* toldaléknak két pozíciója van.

Magánhangzóval kezdődő igéknél prefixum: az ige előtt áll (5a), míg mássalhangzóval kezdődő igéknél beékelődik a igébe: az első mássalhangzót követve infixum lesz belőle (5b):

- (5) (a) *alis* 'elmegy'
um-alis 'elmegy (ágens fókusz)'
- (b) *dalo* 'jelen van'
 **um-dalo* 'jelen van (ágens fókusz)'
d<um>alo 'jelen van (ágens fókusz)'

Itt megint két egymással szembenálló kívánalom játszik szerepet. Az alaktani szabály az, hogy az *-um*-nak más hasonló tagalog toldalékokhoz hasonlóan az ige elején kell állnia. Ezzel viszont szembenáll az a fonotaktikai szabály, amely szerint a szó belsejében lévő szótagoknak magánhangzóra kell végződniük.

Ellentét:

- (A) A toldaléknak a szó elején kell állnia.
- (B) A szavakon belüli szótagoknak magánhangzóra kell végződniük.

Feloldás: Kompromisszum

A (B) győz, de részlegesen az (A) is érvényesül, amennyiben a rag olyan közel áll a szó elejéhez, amennyire ezt a (B) megengedi.

A kompromisszum egy másik példája az 'emelés' néven ismert mondattani szerkezet. A (6)-ban megadott mondat problémája a *him* 'öt' szó.

- (6) *I want him to win.*
'Azt szeretném, hogy ő győzzön.'

Szemantikailag a mellékmondat a mátrixige tárgya, a *him* pedig a mellékmondat alanya. Formailag azonban a mátrixige tárgya nem a mellékmondat, hanem a mellékmondat alanya (*him*).

Az adatok két ellentétes kívánalom részleges érvényesülésének az eredményeképpen foghatók fel.

Ellentét:

- (A) A *him* névmásnak a mellékige alanyaként a mellékige előtt kell állnia alanyesetben.
- (B) A *him* névmásnak, amely a *pars pro toto* elve szerint a mellékmondatot képviseli, a mátrixige után kell állnia tárgyesetben. (Langacker 1995)

Feloldás: Kompromisszum

A (B) teljes mértékben teljesül, az (A) pedig részben: a *him* alanyi pozícióban áll a mellékmondat igéje előtt, de nincs alanyesetben.

A következő két példa a harmadik logikailag adott kimenetelt illusztrálja.

(C) KERÜLŐÚT

Az első példa az orosz szó *sutki* 'teljes nap'-pal kapcsolatos. Ez a szó ún. plurale tantum: csak többes számú alakja van. A kérdés az, hogy hogyan lehet a 'két teljes nap' jelentést kifejezni? A probléma az, hogy a 'két' számnév egyes számú birtokos esetet követel, de a *sutki*-nek nincs egyes száma. Sem a többes számú alanyeset, sem a többes számú birtokos eset nem grammatikus:

- (7) **dve sutki* 'két teljes nap'
 **dve sutok* 'két teljes nap'

Ellentét:

- (A) A *dva/dve* 'kettő' számnév után a főnévnek egyes szám birtokos esetben kell állnia.
 (B) A *sutki* 'teljes nap' főnévnek nincs egyes száma.

Feloldás: Kerülőút

Az (A)-t és a (B)-t nem lehet összeegyeztetni. Ezért a célba vett jelentést egy másik szerkezettel kell kifejezni: a *dva/dve* 'kettő' számnév helyett a hasonló értelmű *dvoje* használatos, amely többes szám birtokos esettel jár:

- (8) *dvoje sutok* 'két teljes nap'

Az ellentétek kerülőút által való eldöntésének egy másik példája a nitinatban fordul elő (Kanadában beszélt amerikai indián nyelv). Az adatok magyar fordításban következnek (Mithun 2007: 10-13):

- (9) (a) *Én megütöttem Jánost.*
 (b) **János megütött engem.*

Ebben a nyelvben nem lehetséges olyan aktív mondat, amelynek az ágenst kifejező alanya harmadik személyű és a tárgya első vagy második személyű; tehát az, hogy 'engem (vagy téged) valaki megüt', nem fejezhető ki aktív mondattal.

Ellentét:

- (A) Aktív mondatokban az ágensnek alannak kell lennie.
- (B) Aktív mondatokban, ha a tárgy első vagy második személyű és az ágens harmadik személyű, az ágens nem lehet alany.

Feloldás: Kerülőút

A 'János megütött engem' jelentést ezért egy másik módon, passzív mondattal kell kifejezni: "Meg lettem ütve János által."

A fenti hat példa elemzése azon a feltételezésen alapszik, hogy az ellentmondások valóban fennállnak és azt mutatják be, hogy a nyelvhasználók közössége hogyan oldotta fel a problémát. Egy ezzel homlokegyenest szembenálló megközelítés szerint az ellentmondások csak látszólagosak: valójában átértelmezhetők úgy, hogy az ellentmondás eltűnik. Mint Kertész András és Rákosi Csilla kifejtik, a prizmatikus látásmód, azaz a dolgok több szempontból való felfogása és ennek alapján egy korábbi nézőpont revideálása, alapvető fontosságú a nyelvészeti érvelésben (Kertész & Rákosi 2012). Míg az ellentmondások eldöntési módjai többnyire nyelven belüli jelenségeknek látszanak, amennyiben a nyelvhasználónak tulajdonítható konfliktusokat vannak hivatva orvosolni, az ellentmondások átértelmezése metaszinten történik. Az átértelmezés tehát olyan fogalmi eszköz, amelyet nem a

nyelvet beszélő, hanem a nyelvet leírni próbáló nyelvész alkalmaz a saját, az analízis során felmerülő gondjai megoldásaként.

Az ellentétek átértelmezésnek két módja van. Az egyik az, hogy két egymással ellentétben álló dolgot egyesítünk, azaz kimutatjuk, hogy a kettő tulajdonképpen egy és ugyanaz. A másik átértelmezési mód ellenkező irányba lép: a két egymással ellentétben lévő tényezőt annyira különbözőnek ítéljük, hogy azokat nem ugyanazon kategória vagy ugyanazon fogalmi tartomány részeiként elemezzük, hanem kategoriálisan vagy tartománybelileg elválasztjuk őket egymástól úgy, hogy már nem alkotnak ellentétet egy kategórián vagy egy tartományon belül. Ezt a két lehetőséget a 3.1 és 3.2 rész mutatja be.

3. AZ ELLENTMONDÁSOK ÁTÉRTELMEZÉSE

3.1. Egyesítés

Ahogy - mint fentebb láttuk - az elismert ellentmondások eldöntési módjaira van példa a nyelvleíráson kívül is, az ellentmondások átértelmezésére is könnyen találhatunk nem nyelvészeti példát. A víz vegyi összetétele és fizikai megjelenése ellentétes: vegyileg egy anyag - H_2O -, de formailag különböző: lehet cseppfolyós, szilárd, vagy légnemű. Az ellentét azonban eltűnik, ha tekintetbe vesszük a körülményeket: ugyanannak a kémiai anyagnak az egymástól eltérő megjelenési formái egy külső tényezőnek - a hőmérsékleti különbségnek - tulajdoníthatók. Ugyanígy, ha egy ikerpár tagjai a genetikai hasonlóság ellenére egymástól eltérő viselkedésbeli tulajdonságokat mutatnak, az ellentét feloldható, ha kiderül, hogy a két egyén különböző környezetben nevelkedett, mert ez megmagyarázza és

egyben háttérbe szorítja az ellentétet. Ezek az esetek az egyesítés ellentét-elimináló stratégiáját illusztrálják; erre következik most két példa a nyelvelemzésből.

Két ellentétes dolog egyesítése akkor lehetséges, ha a különbség a környezetnek tulajdonítható. A környezet kétféle lehet: szintagmatikus (a közvetlen környezet) vagy paradigmikus (a rendszer egésze). Az első két példa a **szintagmatikus** környezetre vonatkozik.

Jól ismert tény, hogy a magyarban egyes toldalékoknak két alakja van; így például a helyhatározó ragja lehet *-ban* és lehet *-ben*. Itt tehát szemben áll egymással a jelentés, ami ugyanaz, és a forma, amely kétféle. A kétféle alak azonban a környezet hatásának tulajdonítható: a *-ban* általában hátul képzett magánhangzókat tartalmazó szavak után áll, a *-ben* pedig elől képzett magánhangzók után (pl. *ház-ban*, *kert-ben*).

Ellentét:

- (A) A jelentésnek és az alaknak szám szerint meg kell felelnie egymásnak: egy jelentés, egy alak.
- (B) A *-ban/-ben* ragnak egy a jelentése, de két alakja van.

Feloldás: Egyesítés – szintagmatikus környezet

A két alak: *-ban* és *-ben* egy és ugyanazon rag, de a rag magánhangzója hasonul a kontextushoz. A kettő közti különbség a környezet hatása, tehát nem belső, lényegi tulajdonság.

A szintagmatikus környezetre való hivatkozás egy hasonló, de nem hangtani, hanem mondattani példája a *sör* szó. A (10a) azt mutatja, hogy ez a szó megszámlálhatatlan főnév, de a (10b) tanúsága szerint

megszámlálható:

- (10) (a) *Kérek két korsó sört!*
 (b) *Kérek két sört!*

Ellentét:

- (A) Egy főnév vagy megszámlálható, vagy nem megszámlálható.
 (B) A sör főnév megszámlálható is és nem megszámlálható is.

Feloldás: Egyesítés – szintagmatikus környezet

A sör szó két különböző mondattani kontextusban fordul elő: az egyik nem megszámlálható főnevet kíván, a másik megszámlálható főnevet. A szó alapjelentése ugyanaz – akárcsak a *-ban/-ben* magánhangzója – de hasonul a kontextushoz.

Ezt a jelenséget általános formában Laura Michaelis fogalmazta meg: ha egy szó jelentése nem fér össze a mondattani környezettel, a szójelentés alkalmazkodik a mondattani környezet kívánalmaihoz és nem fordítva.

“If a lexical item is semantically incompatible with its syntactic context, the meaning of the lexical item conforms to the meaning of the structure in which it is embedded.” (Michaelis 2003: 268)

Más esetekben a **paradigmatikus** környezet az, amelynek a hatása leválasztható két dologról úgy, hogy a kettő lényegében egynek bizonyul. A paradigmaticus környezet nem a mondatban magában van jelen: a kritikus tényező az általános rendszer, amelyben az illető mondat előfordul.

Az első példa a névutók és elöljárósók megoszlása a

világ nyelveiben. Bár ugyanaz a jelentés fejeződik ki mindkét formában, a (11)-ben lévő adatok azt mutatják, hogy a nyelvek a 'fölött' szót hol a főnév után, hol a főnév elé helyezik:

- (11) (a) Névutók
magyar: a ház **fölött**
török: evin **üstünde**
- (b) Elöljárószók
angol: **above** the house
oroszl: **nad** domom

Ellentét:

- (A) A jelentésnek és az alaknak szám szerint meg kell felelnie egymásnak: egy jelentés, egy alak.
- (B) A *fölött* szó jelentése ugyanaz a különböző nyelvekben, de ez a szó a magyarban és törökben névutó, az angolban és az oroszban viszont elöljárószó.

A sorrendi különbség a nyelvek általános nyelvtani rendszeréből adódik: a sorrend attól függ, hogy az illető nyelvben a tárgy az ige előtt áll (OV) vagy az ige után (VO).

Feloldás: Egyesítés – paradigmatiszus környezet

A magyar és török OV nyelv, és az OV nyelvekben általában névutó használatos. Az angol és az orosz VO nyelv, és a VO nyelvekben általában elöljárószó fordul elő (Dryer 2005b).

Hasonló példa a birtokos jelző és birtok sorrendje a különböző nyelvekben:

- (12) (a) birtokos + birtok:

magyar: **a lány** macskája

finn: **tytön** kissa

(b) birtok + birtokos:

francia: *le chat* **de la fille**

orosz: *koška* **d'evuški**

Ellentét:

(A) A jelentésnek és az alaknak szám szerint meg kell felelnie egymásnak: egy jelentés, egy alak.

(B) A birtokviszony jelentése ugyanaz a különböző nyelvekben, de a magyarban és a finnben a birtokos jelző a birtok előtt áll, a franciában és az oroszban pedig a birtok után.

A különbség megintcsak a különböző nyelvek általános szórendi szabályainak a velejárója.

Feloldás: Egyesítés – paradigmatis környezet

A magyar és a finn OV nyelv, és az OV nyelvekben a birtokos jelző általában a birtok előtt áll. A francia és az orosz VO nyelv, és az VO nyelvekben a birtokos jelző általában a birtok után áll (Dryer 2005c).

Ezek a példák azt mutatják, hogy a környezetre hivatkozva egymással ellentétes dolgokat egyazon kategória megjelenési formáiként lehet értelmezni, és így a különbségek másodrangúak.

Most áttérünk az ellentétek átértelmezésének egy másik módjára: az egymással ellentétben álló dolgokat szétválasztjuk egymástól olyannyira, hogy nincs többé közük egymáshoz, és így nincs köztük ellentét.

3.2. Szétválasztás

A szétválasztás egyik módja az átkategorizálás: két egyazon kategóriához tartozó de egymással ellentétben álló dolgot átsorolunk két különböző kategóriába. Ennek egy nyelvészeten kívüli példája a Plutó besorolása. Ezt az égitestet a csillagászok sokáig bolygónak tartották: mint más bolygók, a Plutó is a nap körül kering, és a gravitáció folytán gömb alakú. Egy további bolygó ismerv azonban nem áll a Plutóra: más bolygók körül nincsenek hasonló nagyságú égitestek, de a Plutó környékén található ilyenek. Az ellentétet – azaz a Plutónak a bolygó kategórián belüli kivételes, a többi bolygótól eltérő mivoltát – úgy oldották fel a csillagászok, hogy a Plutót kizárták a bolygók kategóriájából, és egy azzal egyszinten lévő, de attól különböző "törpebolygó" osztályba helyezték át.

Egy nyelvészeti példa az angol igei partikulák pozíciója. Mint (13) mutatja, az *up* 'fel' állhat közvetlenül az ige után, vagy állhat a tárgy után:

- (13) (a) *I looked **up** the number.*
 (b) *I looked the number **up**.*
 'Megnéztem a számot.'

Ellentét:

- (A) Egy kategória tagjainak a pozíciója csak egyféle lehet.
 (B) A két *up* egy kategóriába tartozik, de két különböző pozícióban fordul elő.

Az irodalomban erre többféle megoldást lehet találni. Ivan Sag (1987: 329–333) javaslata az átkategorizálásnak egy példája. Sag szerint a két *up* nem tartozik ugyanabba a kategóriába: a (13a)-ban igei

partikula, de a (13b)-ben tulajdonképpen egy előljárós szócsoporthat képviselője. Ezt az mutatja, hogy míg az *up* a (13b)-ban előljárós szócsoporthat módjára módosítható, a (13a)-ban ez nem lehetséges:

(14) a. *I looked the number **right** up.*

'Azonnal megnéztem a számot.'

b. **I looked **right** up the number.*

Feloldás: Szétválasztás - más kategória

A két *up* két különböző kategóriába tartozik, és így nem okoz ellentétet az, hogy más pozícióban fordulnak elő.

A kategoriális szétválasztás egy másik példája a szingapúri maláj nyelv visszaható névmása (Cole & Hermon 1988):

(15)

*Ahmad tahuy Salmah akan membeli baju untik **diri-nya**.*

Ahmad know Salmah will buy clothes for **self-S3**

Két jelentés:

(a) 'Ahmad tudja, hogy Salmah saját magának vesz ruhát.

(b) 'Ahmad tudja, hogy Salmah neki vesz ruhát.

A *dirinya* névmás tehát utalhat vagy Salmahra, vagy Ahmadra. Visszaható névmások általában a saját mondatukon belüli egyénre utalnak vissza, így az, hogy *dirinya* vonatkozhat Ahmadra is, arra mutat, hogy ez egy "long-distance reflexive", azaz nem lokális előzménnyel rendelkező visszaható névmás. Ezzel azonban az a baj, hogy a *dirinya* egyébként nem illik bele ebbe a kategóriába. Így például a nem lokális előzménnyel rendelkező visszaható névmások más esetekben egy morfémából állnak, míg a *dirinya* két morfémás.

Ellentét:

- (A) A nem lokális előzménnyel rendelkező visszaható névmások egy morfémából állnak.
- (B) A *dirinya* nem lokális előzménnyel rendelkező visszaható névmás, de két morfémából áll.

Megoldásként Cole és Hermon átkategorizálja a *dirinya*-t:

Feloldás: Szétválasztás - más kategória

Ahelyett, hogy a *dirinya* szót nem lokális előzménnyel rendelkező visszaható névmásként elemeznék, a személyes névmások és a visszaható névmások közé eső kategóriába sorolják be.

A fenti két példa azt mutatja, hogy egy kategórián belül fennálló ellentmondást fel lehet úgy oldani, hogy a kategória kivételes, rakoncátlan tagját **egy másik kategóriába** soroljuk. A szétválasztás egy további módja szerint az ellentét oda nem illő tagját nem más kategóriába, hanem **egy másik tartományba** utaljuk, és ezáltal kiküszöböljük a tartományon belüli ellentmondást. Az ellentéteknek ez a feloldási módja 'parakonzisztencia' néven ismeretes (Kertész & Rákosi 2002, 2019).

Egy példa erre a pszichiátriából: ha egy egyén viselkedési formái szöges ellentétben állnak egymással, a diagnózis szerint két különböző egyéniség lakozik az illetőben, melyek közül önmagában véve mindegyik mentes az ellentétektől.

A különböző tartományokba való szétválasztást a nyelvészek különböző mértékben és módokon alkalmazzák. Az alábbiakban ennek négy formáját mutatom be.

a/ Kétarcú ágrajz

É. Kiss Katalin rámutat arra, hogy a (16)-ben megadott mondat szerkezete ellentétet rejt magában (É. Kiss 1987: 224-243; Kertész és Rákosi 2019):

(16) *Igyekezlek meglátogatni téged.*

A mondat egyes jellemvonásai arra vallanak, hogy egyetlen egy mondatról van szó, míg más adatok azt mutatják, hogy ez két mondat: *igyekezlek* és *meglátogatni téged*. Azt, hogy itt egy egyszerű mondat állunk szemben, többek között az mutatja, hogy a mátrixige (*igyekezlek*) egyeztetve van a mellékige tárgyával (*téged*). Ugyanakkor az is világos, hogy a *téged* a mellékige (*meglátogatni*) tárgya; erre utal többek között az, hogy ha hangsúlyozni akarjuk ezt a tárgyat, a tárgy a mellékige elé kerülhet fókusz pozícióba. Ez az adat az összetett, két tagmondatos elemzést támogatja.

Ellentét:

- (A) A (16) egyszerű mondat.
- (B) A (16) összetett mondat.

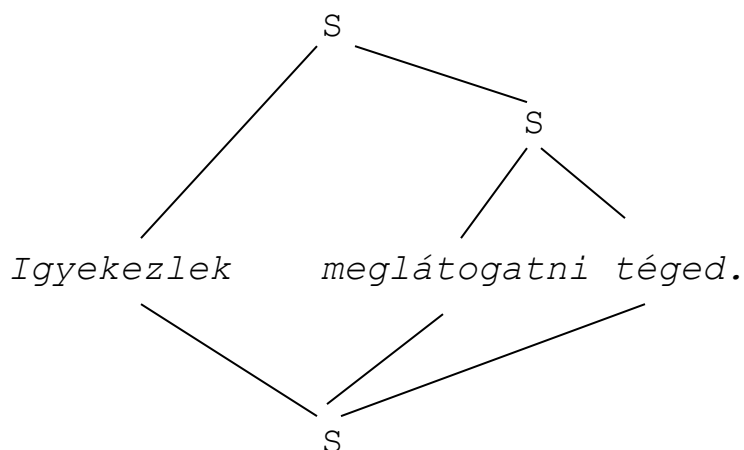
É. Kiss Katalin végkövetkeztetése az, hogy az egyszerű mondatra és a két tagmondatból álló összetett mondatra utaló jellemvonások egyformán nyomnak a latban, azaz mind a kettő egyszerre van jelen a mondatban:

"...the mono-clausal and bi-clausal properties ... are equally weighty; neither can be ignored or explained away. What is more, they are simultaneously present..."
(É. Kiss 1987: 237)

É. Kiss ennek megfelelően egy kettős szerkezeti ágrajzot javasol.

Feloldás: Szétválasztás - más tartomány

A mondat szerkezete kétarcú: az egyik arc két tagmondatot mutat, a másik egy egyszerű mondatot (S = mondat).

A kétarcú szerkezet az ellentétes jellegzetességek különböző tartományokba történő szétválasztásának a legkonzervatívabb módja. Három másik módozat két mondattani szintet, két nyelvtani komponenst, vagy két kognitív tartományt feltételez.

b/ Két mondattani szint

Az angol kérdőszavak pozícióját többféleképpen írják le a nyelvészek:

(17) *Who(m) do you want to visit?*
 'Kit akarsz meglátogatni?'

Mint fentebb már láttuk, ebben a mondatban is fennáll egy ellentét:

Ellentét:

(A) A tárgynak az ige után kell állnia.

(B) A kérdőszónak a mondat elején kell állnia.

A 2. részben említett elemzés szerint a (B) felülírja az (A)-t. Ennek formális vetülete két különböző elemzési szint feltételezése, amely eliminálja az ellentétet.

Feloldás: Szétválasztás - más tartomány

A kérdőszavas mondatok elemzésének két mondattani szintje van. A felszíni szerkezetben a kérdőszó a mondat elején áll, míg a kiinduló szerkezetben az ige után következik. Mind a két szint önmagában véve ellentétmentes.

A két elemzési szint eredetileg a generatív nyelvtan javaslata volt. Hogy erre éppen az ellentétek megoldása miatt volt szükség, ezt Rákosi Csilla fogalmazza meg:

“Az ellentmondás feloldására Chomsky bevezette a transzformációkat, amivel **szétszakította e két egymásnak ellentmondó esetet**: a mélyszerkezetben a kérdőszó még az ige mögött áll, a felszíni szerkezetben viszont a mondat elejére kerül.” (Rákosi 2005: 181; kiemelés tőlem)

A fentiekben illusztrált kétarcú szerkezeti ágrajz és a kétszintes mondattani elemzés a tartomány szerinti szétválasztás két módja. Egy harmadik mód abban áll, hogy az ellentmondás tagjait két különböző nyelvtani komponensbe soroljuk.

Ennek egy példája Kenesei Istvánnak az ún. 'összetartozási paradoxonokra' vonatkozó elemzése (Kenesei 1995/1996). Íme néhány adat:

- (18) (a) *budapest-i ház*
 (b) *az iskola mögött-i ház*
 (c) *a legnagyobb hatalm-ú uralkodó*
 (d) **hatalm-ú uralkodó*

Ezeknek az adatoknak az érdekessége a képzők használatában rejlik. Egy képző általában arra a szóra vonatkozik, amelynek a végén áll. Ez így van a (18a)-ban, de a (18b)-re nem áll: az *-i* képző nem a *mögött* szóra vonatkozik, hanem az egész szócsoporra. Az *-ú* képző se szabályosan működik: a (18c)-ben nem a *hatalom* szóból képez melléknevet, hanem a *legnagyobb hatalom* szócsoportból. Ezt bizonyítja a (18d) is.

Ellentét:

- (A) A képzőknek annak a szónak a végén kell állniuk, amelyre vonatkoznak.

(B) Az -ú/-ű és -i képzők nem arra a szóra vonatkoznak, amelynek a végén állnak, hanem az egész szócsoporra.

Kenesei azt javasolja, hogy ezeket a szerkezeteket a nyelvtan két komponensén belül külön-külön kell vizsgálni: egyik a szintaxis, a másik a morfológia.

Feloldás: Szétválasztás - más tartomány

A szócsoport szintaktikai szempontból több szóból áll, de morfológiai szempontból egy egységet alkot, mintha egy szó lenne.

Az ellentétes adatok tartomány szerinti szétválasztásának a legdrámaibb módszere az, hogy magát az emberi nyelvi képességet bontjuk szét két különböző tartományra.

d/ Két kognitív tartomány

- (19) a/ *A bögre, amelyet a kisfiú leejtett, értékes volt.*
 b/ *A bögre, amelyet a kisfiú, akit te is ismersz, leejtett, értékes volt.*
 c/ *A bögre, amelyet a kisfiú, akit te is ismersz abból a házból, ahol tavaly laktál, leejtett, értékes volt.*

Bár mind a három mondat szintaktikailag jólformált, a (19a) elfogadható, a (19b) már kevésbé könnyen érthető, a (19c) pedig majdnemhogyan érthetetlen.

Ellentét:

- (A) A (19c) mondat elfogadható.
 (B) A (19c) mondat nem elfogadható.

A megoldás alapja az, hogy a nyelvi kompetenciát és performanciát két különböző képességnek - két egymástól független kognitív tartománynak - fogjuk fel.

Feloldás: Szétválasztás - más tartomány

A (19c) mondat a kompetencia szempontjából elfogadható, de a performancia tekintetében nem fogadható el.

4. ELLENTMONDÁSOK MÁΣ TUDOMÁNYÁGAKBAN ÉS A MINDENNAPI GONDOLKOZÁSBAN

Mint a fentebb említett nyelven kívüli példák mutatták már és ahogy ez a mindennapi életben szinte lépten-nyomon kitűnik, a konfliktusok az emberi gondolkodás állandó kísérői. A nyelvészet mellett más tudományterületeken is lehet erre példát találni, és az ellentmondásokkal való megküzdés módozatai is megegyezni látszanak mindenütt.

Egy érdekes példa a fizikából adódik. Az alábbi idézet leírja, hogy arra a kérdésre, hogy a fény részecskékből áll vagy hullámokból, nincs egyértelmű válasz: mind a kettő érvényes attól függően, hogy milyen kísérleti szempontból vizsgáljuk a fényt.

“Wave and particle mutually exclude each other. The classical physicist would say: if two descriptions are mutually exclusive, then at least one of them must be wrong. The quantum physicist would say: whether an object behaves as a particle or as a wave **depends on your choice of experimental arrangement for looking at it**. He will not deny that particle and wave behavior are mutually exclusive but will assert that both are necessary for the full understanding of the properties of the object.” (Pais 1994: 44; kiemelés tőlem)

Ez a megoldás a nyelvreírásban fentebb bemutatott parakonzisztens stratégia alkalmazása: a fizikusok az egymással ellentétben álló adatokat különböző kísérleti tartományokba sorolják, és így az egyes tartományokon belül megszűnik az ellentmondás.

Ellentétes adatok jelentkeznek az irodalomtudományban is. Homéros Iliasában számos helyen akadnak ellentmondások. Ezek magyarázatára két elmélet merült fel a szakirodalomban. Az egyik szerint az Ilias több énekmondó műve. A másik szerint egyetlen egy író alkotta a művet, de az egyes részeket különböző időszakokban írta (Ritoók 2019: 182-183). Az előbbi elmélet az átkategorizálás egy esete, az utóbbi pedig két különböző időbeli tartományba sorolja az ellentéteket.

A konfliktusok meglétének és feloldási módozatainak bőséges pszichológiai irodalma is van. Ismeretes például Leon Festinger fogalma, a "cognitive dissonance" (1957) és David Eagleman kijelentése, amely szerint "the brain is a team of rivals" (2011: 101-150). Az ellentétek szociológiai szerepét többek között egy ennek a témának szentelt folyóirat (*Journal of Conflict Resolution*) cikkei elemzik.

Két alapvető kognitív reláció - a típus-egyén (taxonómia) és az egész-rész (partonómia) viszonya - maguk is az ellentmondások feloldását szolgálják. Az átkategorizálás abban áll, hogy egy egyént új típusba helyezünk el. A kivételeknek ez az elemzési módja gyakran felmerül a mindennapi nyelvhasználatban, amikor kirívó egyéneket új kategóriába sorolunk. Így például Hitlert sokan nem embernek, hanem egy ember alatti kategóriába tartozónak tekintik, Mozartot vagy Bachot pedig egy magunktól teljesen különböző, emberfeletti lénynek érezzük. A részekre osztás mint az ellentétek orvoslása (a parakonzisztens gondolkodás) úgyszintén jelen van például akkor, amikor egy rossz házasság válással végződik, vagy amikor egy ellentétekkel terhes országot kettéválasztanak, mint ahogy ez Korea és Németország esetében történt.

Két különböző időpont is két különböző tartományként fogható fel: ha két egy időben nem elvégezhető tennivaló közül az egyiket későbbre halasztjuk, ez annyit jelent, hogy egy másik tartományba helyezzük.

Nagy általánosságban talán kimondható, hogy ha egy kategóriát két különböző kategóriára bontunk, ez azért van, mert a kategória ellentmondást tartalmaz; és ugyanígy, ha egy egészet részekre vágunk, ennek oka megintcsak az, hogy az egész belsőleg ellentétes.

5. VÉGKÖVETKEZTETÉSEK

A konfliktusokkal való küzdelem alapvető eleme a nyelvleírásnak. John Du Bois szerint egy nyelv nyelvtana nem más, mint ellentmondás-feloldások tárháza.

"(W)e may suggest that it is largely the need to consistently **resolve the competition between diverse external motivations** that leads in the first place to the existence - as a fixed structure - of grammar itself." (Du Bois 1985: 360; kiemelés tőlem)

A nyelvleíráson túltekintve Fehér Márta szerint az ellentmondások feloldása alapvető célja minden tudománynak:

"The process of scientific knowledge-acquisition itself can - and, I think, should - be conceived of as an **ongoing process of problem-solving, i.e., of inconsistency-elimination**. ... in my view, the turning up of inconsistencies in actual science is inevitable and essential, but so are the constant efforts at their elimination." (Fehér 1990: 238; kiemelés tőlem)

Összefoglalólag:

- 1/ A nyelvleírásban felmerülő problémák gyakran – vagy talán minden esetben – egymással ellentétben álló kívánalmakban gyökereznek.
- 2/ Az ellentétek feloldásának a következő módozataira láttunk nyelvi példákat:
 1. Az ellentmondások eldöntése
 - a/ Győzelem
 - b/ Kompromisszum
 - c/ Kerülőút
 2. Az ellentmondások átértelmezése
 - a/ Egyesítés
 - (i) Szintagmatikus környezet
 - (ii) Paradigmatikus környezet
 - b/ Szétválasztás
 - (i) Más kategória
 - (ii) Más tartomány
- 3/ Ellentétek más tudományos területeken is gyakran felmerülnek, mint ahogy a társadalmi és egyéni élet minden vonatkozásában is.
- 4/ Az ellentétek feloldási módozatai véges számúaknak látszanak és lényegileg ugyanazok a nyelvleírásban és más területeken. Ezek a feloldási módozatok az emberi kognitív eszköztár alapvető részeinek mondhatók.

HIVATKOZÁSOK

- COLE, Peter & Gabriella HERMON 1998. Long-distance reflexives in Singapore Malay: an apparent typological anomaly. *Linguistic Typology* 2(1): 57-77.
- DRYER, Matthew S. 2005a. Relationship between the order

- of object and verb and the order of relative clause and noun. In Martin Haspelmath & Matthew S. Dryer & David Gil & Bernard Comrie (eds.) *The world atlas of language structures*, 390-393.
- DRYER, Matthew S. 2005b. Relationship between the order of Object and Verb and the order of Adposition and Noun Phrase. In Haspelmath & Dryer & Gil & Comrie (lásd fentebb), 386-389.
- DRYER, Matthew S. 2005c. Order of Genitive and Noun. In Haspelmath & Dryer & Gil & Comrie (lásd fentebb), 350-353.
- DU BOIS, John W. 1985. Competing motivations. In John Haiman (ed.) *Iconicity in syntax*, 343-365. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- EAGLEMAN, David 2011. *Incognito. The secret lives of the brain*. New York: Pantheon Book.
- É. KISS Katalin 1987. *Configurationality in Hungarian*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- É. KISS Katalin 2002. *The syntax of Hungarian*. Cambridge University Press.
- FEHÉR Márta 1990. The essential tension. (On the role of inconsistencies in science) *Studies in Soviet Thought*, 39, 3/4, 231-239.
- FESTINGER, Leon 1957. *A theory of cognitive dissonance*. Stanford University Press.
- HAWKINS, John A. 2004. *Efficiency and complexity in grammars*. Oxford University Press.
- KENESEI István 1995/1996. On bracketing paradoxes in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica*, 43: 1-2, 153-173.
- KERTÉSZ, András & Csilla RÁKOSI 2012. *Data and evidence in linguistics. A Plausible Argumentation Model*. Cambridge University Press.
- KERTÉSZ András & RÁKOSI Csilla 2019. Megjegyzések a generatív szintaxis parakonzisztenciájához. Gépirat.

- LANGACKER, Ronald W. 1995. Raising and transparency. *Language* 71/1: 1-62.
- MICHAELIS, Laura A. 2003. Headless constructions and coercion by construction. In Francis, Elaine J. & Laura A. Michaelis (eds.) *Mismatch. Form-function incongruity and the architecture of grammar*. Stanford, CA: CSLI.
- MITHUN, Marianne 2007. Integrating approaches to diversity: argument structure on the Northwest Coast. In Yoshiko Matsumoto & David Oshima & Orrin Robinson & Peter Sells (eds.) *Diversity in language*, 9-36. Stanford, CA: Center for the Study of Language and Information.
- PAIS, Abraham 1994. *Einstein lived there*. Oxford: The Clarendon Press.
- RÁKOSI Csilla 2005. *Nyelvészet és argumentációelmélet*. Debrecen: DE Kossuth Egyetemi Kiadó.
- RITÓÓK Zsigmond 2019. *Homéros Magyarországon*. Budapest: Kalligram.
- YU, Alan C. I. 2007. *A natural history of infixation*. Oxford University Press.

NÉHÁNY TOVÁBBI NYELVÉSZETI IRÁS AZ ELLENTÉTEKRŐL

- AISSSEN, Judith 2003. Differential object marking: iconicity vs. economy. *Natural Language and Linguistics* 21: 435-483.
- BATES, Elizabeth & Brian MACWHINNEY 1987. *Competition, variation, and language learning*. In Brian MacWhinney (ed.) *Mechanisms of language acquisition*. 157-193. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- CORBETT, Greville G. 2006. *Agreement*. Cambridge University Press.
- DRESSLER, Wolfgang U., Willi MAYERTHALER, Oswald PANAGL, Wolfgang U. WURZEL 1987. *Leitmotifs in natural morphology*. Amsterdam/Philadelphia:

- Benjamins.
- FRANCIS, Elaine J. & Laura A. MICHAELIS (eds.) 2003. *Mismatch. Form-function incongruity and the architecture of grammar*. Stanford, CA: CSLI.
- HAIMAN, John 1983. Iconic and economic motivation. *Language* 59:4, 781-819.
- JACKENDOFF, Ray 2002. *Foundations of language. Brain, meaning, grammar, evolution*. Oxford University Press.
- KAGER, René 1999. *Optimality theory*. Oxford University Press.
- KERTÉSZ, András 2004. *Cognitive semantics and scientific knowledge. Case studies in the cognitive science of science*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- KERTÉSZ, András 2012a. The 'Galilean style of science' and the inconsistency of linguistic theorizing. *Foundations of Science* 17: 91-108.
- KERTÉSZ, András 2012b. Inconsistency and the dilemma of intuitionistic research in generative syntax. *Sprachtheorie und Germanistische Linguistik* 22:157-174.
- KERTÉSZ, András & Csilla RÁKOSI 2006. Inconsistency and plausible reasoning in an analysis of German affricates: a case study in the philosophy of linguistics. *Language Sciences* 28: 386-423.
- KERTÉSZ, András & Csilla RÁKOSI 2009. On a metascientific representation of inconsistency in linguistic theories. In Wolfgang Wildgen and Barend van Heusden (eds.) *Meta-representation, self-organization and art*, 233-264. Frankfurt am Main: Lang.
- LEGENDRE, Géraldine & Jane GRIMSHAW & Sten VIKNER (eds.) 2001. *Optimality-Theoretic Syntax*. Cambridge: The MIT Press.

- MACWHINNEY, Brian & Andrej J. MALCHUKOV & Edith MORAVCSIK (eds.) 2014. *Competing motivations in grammar and usage*. Oxford University Press.
- MORAVCSIK, Edith A. 1993. Why is syntax complicated? In Mushira Eid and Gregory K. Iverson (eds.) *Principles and prediction. The analysis of natural language*, 73-92. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- MORAVCSIK, Edith A. 2006. *An introduction to syntactic theory. Fundamentals of syntactic analysis*. London, New York: Continuum.
- MORAVCSIK, Edith 2009. Partonomic structures in syntax. In Vyvyan Evans & St ephanie Pourcel (eds.) *New directions in cognitive linguistics*, 269-285. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- MORAVCSIK, Edith A. 2010. Conflict resolution in syntactic theory. *Studies in Language* 34:3, 636-669.
- MORAVCSIK, Edith 2011. Coming to grips with exceptions. In Horst J. Simon & Heike Wiese (eds.), *Expecting the unexpected: exceptions in grammar*, 31-55. Berlin: de Gruyter Mouton.
- MORAVCSIK, Edith 2019. Accounting for variation in language. *Open Linguistics* 5: 369-382.
- PLANK, Frans 1985. On the reapplication of morphological rules after phonological rules and other resolutions of functional conflicts between morphology and phonology. *Linguistics* 23:1, 45-82.
- SCHELLING, Thomas C. 1960, 1980. *The strategy of conflict*. Cambridge and London: Harvard University.